

VĚKOVÉ SLOŽENÍ BEZDĚTNÝCH ŽEN V ČESKÝCH ZEMÍCH, HISTORICKÝ EXKURZ OD ROKU 1930

AGE COMPOSITION OF CHILDLESS WOMEN IN THE CZECH LANDS, HISTORICAL EXCURSION SINCE 1930

Filip Hon

Abstract

The paper deals with childlessness in the Czech lands. The aim is to describe in detail the phenomenon of unusually low values under socialism, from the time they began to the present, when cohort childlessness is gradually increasing. By analyzing the age composition of childless women since 1930, it shows a continuous decline in the proportion of childless women with the beginning of socialism. Follows an analysis of the same characteristics in all other censuses. It uses longitudinal data, so it is possible to describe the situation in the years after 2011 too. For generations that have reproduced in the socialist era due to set social values, fewer opportunities and other factors, a record low lifetime childlessness rate around five percent of women can be observed. On the other hand, there is a strong tendency for growth among women of generations, which reproduce after the beginning of the second demographic transition. For the 1973 generation, cohort childlessness reaches ten. According to various studies, the share of lifelong childless women is expected to grow continuously to around 15 to 20 percent of women in the future. Some projections assume an improvement in the situation for generations from the 1990s.

Key words: Fertility, second demographic transition, motherhood, historical development, childlessness

JEL Code: J11, J13

Úvod

V Českých zemích byla v nedávné minulosti velice nízká úroveň celoživotní bezdětnosti, která se ale po změně politického zřízení s příchodem druhého demografického přechodu začíná postupně zvyšovat (Sobotka a kol., 2008).

Cílem článků je podrobná analýza tohoto fenoménu. Zejména poskytnout na něj ucelený pohled pomocí analýzy údajů ze sčítání lidu za věkové složení žen s počtem dětí nula. To vše již od starších sčítání, která nejsou i vzhledem k jejich horší dostupnosti vždy dostatečně

publikačně oceněna, jmenovitě od sčítání v roce 1930. A dále za všechna následující sčítání až do současnosti.

Ukázáno je tedy i to, kdy se tyto velice nízké hodnoty bezdětnosti objevily, jak dlouho trvalo, než se staly společenskou normou a jak nyní po proběhnutí druhého demografického přechodu v České republice postupně mizí. Pro doplnění je věnován stručný pohled také longitudinálním datům, aby bylo možné podívat se na situaci i z aktuálnějšího pohledu, než je sčítání v roce 2011.

Vzhledem k tomu, že se článek věnuje primárně analýze údajů sčítání lidu, je pohled zaměřen pouze na ženskou část populace, pro kterou se zde nacházejí dále prezentovaná data. Prostřednictvím výsledků výběrových šetření je, ale možné analyzovat i specifika mužské bezdětnosti, jako je například výrazná tendence k celoživotní bezdětnosti u mladých mužů s nejnižším vzděláním (Kyzlinková, Šťastná, 2016).

1 Ženy bezdětné v Českých zemích v první polovině dvacátého století

Jak je vidět níže, data za rok 1930 nejsou tak komplexní jako za sčítání následující. Navzdory tomu, lze naštěstí provést jejich srovnání se sčítáním v roce 1950, i když jen za ženy vdané a bezdětné v nynějším manželství, místo bezdětných žen celkem.

Tab. 1: Podíly bezdětných žen podle věku za sčítání 1930 a 1950

Věk ženy	1930	1950	
	Vdané – bez dětí z nynějšího manželství	Vdané – bez dětí z nynějšího manželství	Ženy bezdětné celkem
15 - 19	57,9%	51,0%	95,0%
20 - 24	36,6%	30,7%	58,4%
25 - 29	22,1%	16,3%	27,1%
30 - 34	16,1%	12,2%	18,1%
35 - 39	14,5%	11,9%	16,5%
40 - 44	13,9%	13,8%	17,7%
45 - 49	13,4%	16,7%	20,0%
50 - 54	13,4%	18,8%	21,7%
55 - 59	13,3%	18,7%	21,7%
60 - 64	13,4%	17,1%	19,6%
65 - 69	13,6%	15,8%	17,9%
70+	14,3%	15,1%	16,0%
Celkem	17,4%	17,1%	30,6%

Zdroj: SLDB 1930, 1950, vlastní výpočty a zpracování

Z údajů v tabulce 1 je evidentní, že hodnoty žen vdaných ve všech věkových skupinách pod čtyřicet let mezi sčítáními o něco poklesly. Vysoká celoživotní bezdětnost u starších žen narozených na přelomu století je přičítána kromě dalších faktorů zejména celkové nestabilitě hospodářské a politické situace v době jejich reprodukčního období. Jmenovitě kromě světových válek měla velký vliv i hospodářská krize v třicátých letech (Fialová, Šprocha, 2019).

Při srovnání žen bezdětných celkově a těch vdaných při sčítání v roce 1950 upoutá pozornost například rozdíl mezi hodnotami v nejmladší věkové skupině před dosažením dvaceti let věku, což jasně indikuje, jak v ní bylo uzavření sňatku a narození dítěte navzájem úzce propojeno. Dále potom lze konstatovat, že nejvíce žen přestalo patřit k bezdětným do třiceti let věku, v roce 1950 je bezdětných po dosažení třiceti let pouze zhruba pětina všech žen. U vdaných žen je v tomto věku podíl bezdětných ještě nižší.

Ještě lze říci obecně i pro další roky platnou věc, že žena, která vstoupila do sňatku, měla v minulosti ze statistického hlediska mnohem menší šanci, že skončí bezdětná. Jak naznačují další studie, platí to v České republice dokonce i dnes (Hon, 2018a)

2 Ženy bezdětné v Českých zemích za socialismu

Pro toto období již jsou data za ženy podle počtu dětí celkem ve všech sčítání dostupná a lze tedy provést jejich lepší srovnání.

Tab. 2: Podíly bezdětných žen podle věku za sčítání 1961, 1970 a 1980

Věk ženy	1961	1970	1980
15 - 19	95,5%	95,2%	94,7%
20 - 24	49,8%	48,2%	41,1%
25 - 29	17,7%	16,7%	13,8%
30 - 34	12,2%	8,7%	7,5%
35 - 39	12,0%	7,3%	6,0%
40 - 44	12,8%	8,5%	5,7%
45 - 49	14,7%	10,7%	6,4%
50 - 54	17,4%	12,3%	8,2%
55 - 59	19,7%	14,8%	10,2%
60 - 64	21,1%	17,3%	11,7%
65 - 69	21,2%	19,9%	13,7%
70+	17,6%	20,6%	17,1%
Celkem	27,1%	25,8%	19,8%

Zdroj: SLDB 1961, 1970 a 1980, vlastní výpočty a zpracování

Při prvním pohledu na tabulku 2 je zřejmé snížení hladiny bezdětnosti mezi sčítáními 1961 a 1980, jak celkové, tak i ve většině jednotlivých věkových skupin. Netýká se to pouze obou krajních věkových skupin, kde je pokles jen velmi malý. Je tak patrné, že plodnost před dosažením dvaceti let nezačala být i přes celkové snižování bezdětnosti o mnoho častější. U sedmdesátiletých a starších jde samozřejmě o ženy, které ukončily reprodukční období již před dlouhou dobou, a nedávné změny ve společnosti jejich bezdětnost nemohly ovlivnit.

Co se dalších věkových skupin týká, je patrné, že ženy ve sledovaném období stále opouštěly bezdětný stav nejčastěji po dosažení dvaceti let věku. Navíc oproti sčítání za rok 1950 je možné říci, že na konci sledovaného období zůstává, ve věkové skupině po dosažení třiceti let věku bezdětných dokonce méně než deset procent žen. Bezdětnost na konci reprodukčního období se časem také výrazně snižuje a klesá zhruba k pětiprocentní úrovni.

Za faktory uváděné jako důvod toho proč se bezdětnost v tomto období snižovala, se často označuje například stabilnější politická i hospodářská situace oproti minulosti, širší

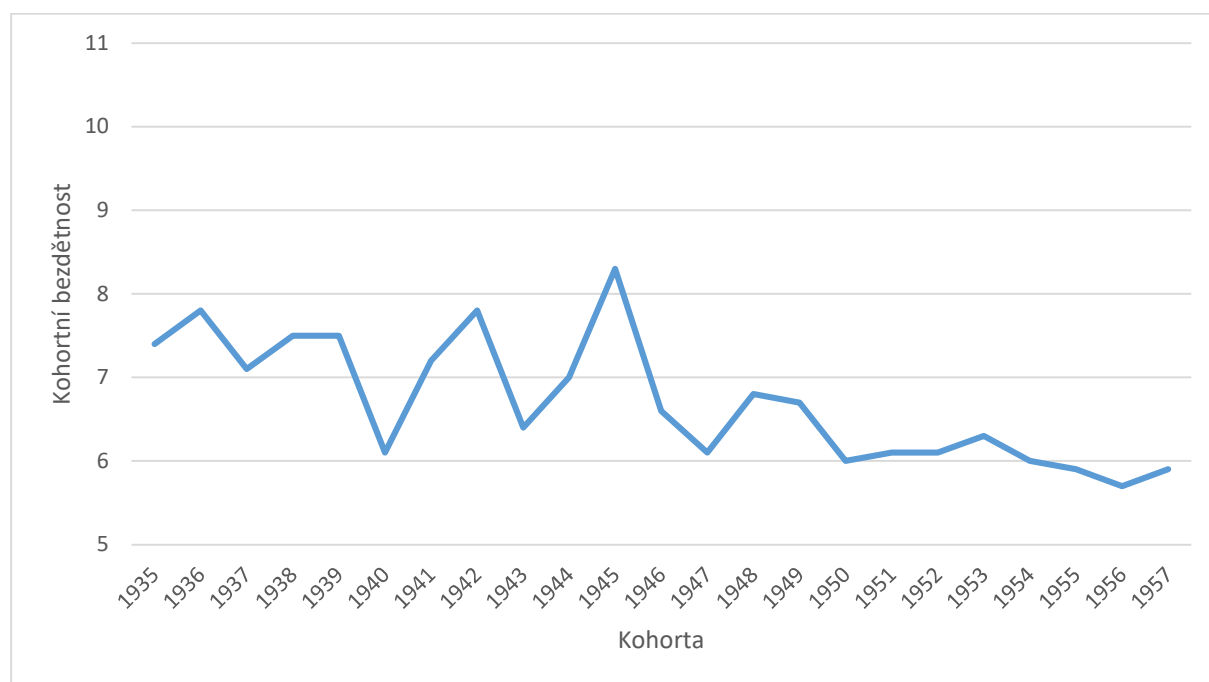
funkce rodiny za účelem vzájemné spolupráce k zajištění lepších životních podmínek v souvislosti s menší možností rozvíjet se ve veřejném životě nebo zlepšení sociálního zajištění a vysoká zaměstnanost (Sobotka, 2006).

U změny mezi roky 1970 a 1980, kde se kromě dalšího upevnování pospolitosti rodiny pomocí působení nastavených hodnot v čase a dalších výše popsaných faktorů, může jednat také o následek pronatalitních opatření ze sedmdesátých let, při kterých se zvyšovala hladina plodnosti (Kurkin, 2013).

Zajímavé jsou v tabulce 2 rovněž téměř neměnné hodnoty u žen, které již ukončily reprodukční období. Lze to dobře vidět třeba na příkladu žen, kterým bylo v roce 1961 mezi 50 až 54 lety. Zde měly mezi sebou 17,4 procent bezdětných žen. O deset let později potom tato generace, nyní již pochopitelně 60 až 64 letá, má podíl bezdětných žen roven 17,3 procentům a v roce 1980 potom 17,1 procentům, i když zde se již nejedná o pětiletý věkový interval, ale o ženy sedmdesátileté a starší. Tyto téměř neměnné hodnoty dobře dokládají, že tenkrát nebyla příliš častá migrace, která by jinak mohla do tohoto statistického souboru přinést nějaké změny. Navíc se také podle nich zdá, že proces vymírání u těchto kohort nebyl nijak znatelným způsobem ovlivněn tím, zda za svůj život absolvovaly porod, či nikoli.

Čeho je ještě zajímavé si v tabulce 2 všimnout, je fakt, že na konci reprodukčního období, tedy ve věkové skupině 45 až 49 letých, klesl za necelých dvacet let podíl bezdětných žen na méně, než polovinu své předchozí výše.

Obr. 1: Kohortní bezdětnost v České republice za generace 1935 až 1957



Zdroj: Human Fertility Database, vlastní zpracování

Údaje ze sčítání lidu je vhodné pro celkovou představu o situaci, a současně získání možnosti analyzovat v následující kapitole aktuálnější údaje, než poskytuje sčítání 2011, doplnit o longitudinální pohled. Je třeba upozornit, že se na obrázku 1 jedná o údaje kalkulované autory Human Fertility Database (Human Fertility Database, 2019).

Celoživotní bezdětnost žen narozených před rokem 1950 byla až překvapivě meziročně nevyrovnaná a nevykazovala tedy, tak jako v období následujícím, téměř neměnný trend. Nicméně je na obrázku 1 vidět, že hodnoty se kromě výjimky v roce 1945 drží v intervalu šesti až osmi procent celoživotně bezdětných žen. Současně právě po vrcholu v roce 1945 přichází trvalejší pokles hodnot na nižší úroveň, který již signalizuje, jak se bude kohortní bezdětnost vyvíjet u generací z let padesátých.

Je složité hledat přesné příčiny tak rozkolísaného vývoje mezi jednotlivými generacemi před rokem 1945, může na to mít opět vliv celkově neklidná situace za jejich mládí, jmenovitě kromě války třeba i měnová reforma v roce 1953 a další události té doby.

3 Ženy bezdětné v Českých zemích po změně politického zřízení

V posledním oddílu bude kromě srovnání základních výsledků sčítání lidu z let 1991, 2001 a 2011 opět jako v minulém oddíle navíc zaměřen pohled také na dopočítaná longitudinální data, aby bylo možné podívat se na data aktuálnější, než jsou dostupná v aktuálně posledním sčítání lidu.

Tab. 3: Podíly bezdětných žen podle věku za sčítání 1991, 2001 a 2011

Věk ženy	1991	2001	2011
15 – 19	95,5%	98,1%	98,1%
20 – 24	46,7%	75,6%	87,0%
25 – 29	15,5%	32,1%	61,3%
30 – 34	7,6%	9,9%	26,0%
35 – 39	5,8%	5,6%	11,0%
40 – 44	5,5%	4,6%	7,2%
45 – 49	6,2%	4,4%	6,3%
50 – 54	6,9%	4,4%	5,7%
55 – 59	7,8%	4,6%	5,2%
60 – 64	9,5%	4,7%	4,9%
65 – 69	11,3%	5,0%	5,0%
70+	14,0%	7,4%	5,9%
Celkem	20,5%	19,7%	22,6%

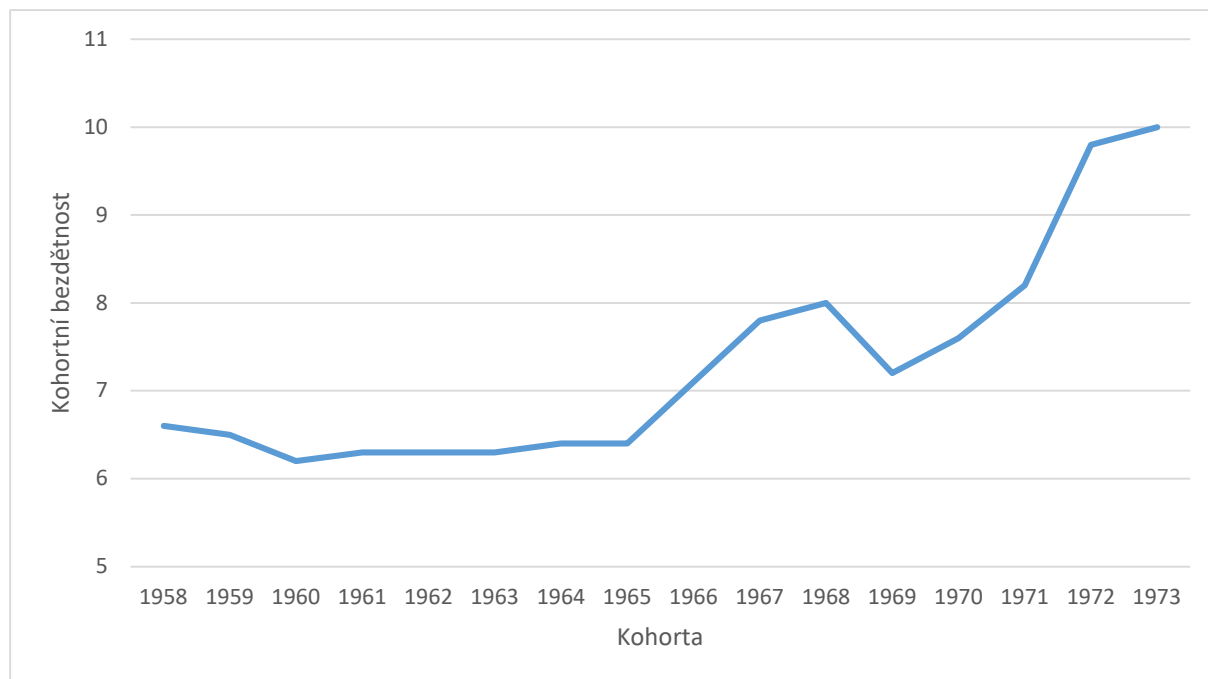
Zdroj: SLDB 1991, 2001, 2011, vlastní výpočty a zpracování

V tabulce 3, která se věnuje rozdělení podle věkové struktury mezi sčítáními 1991 až 2011 je vidět několik zajímavých skutečností. Důležitý je rapidně rostoucí podíl bezdětných v nízkých věkových skupinách, který v roce 2011 již mimo jiné znamená, že více než polovina žen v populaci zůstává do třiceti bezdětná. To je důsledkem faktu, že lidé uskutečňují po druhé demografické revoluci reprodukci mnohem později, než v minulosti (Van de Kaa, 1987). Kromě celkové změny společenských hodnot a na něj navazující úpravu reprodukčních plánů mladých žen, však hrají v odkládání první reprodukce výraznou roli i další faktory. Například zdravotní komplikace nebo absence partnera. Řada žen své původní reprodukční plány až kvůli nim posune do vyššího věku (Šťastná a kol., 2017). V roce, kdy proběhlo sčítání, bylo samozřejmě otázkou do budoucna, zda se tato skutečnost dostatečně vykompenzuje rekuperací ve vyšším věku, tak aby nedošlo k prudkému zvýšení celoživotně bezdětných žen. Jak bude vidět níže, dnes se již dá říci, že se to zdá i u mladších ročníků nepravděpodobné.

Zajímavá je nepochybně v tabulce 3 také situace ve vysokých věkových skupinách, kde došlo oproti sčítání z roku 1991 k celkem znatelnému poklesu, který je pochopitelný vzhledem ke skutečnostem uvedeným již dříve. Zjednodušeně řečeno je to tím, že pomalu vymírají generace, kterých se ještě v takové míře nedotklo rodinné zaměření v předchozí etapě politického vývoje a které měly oproti generacím následujícím vyšší konečnou bezdětnost.

U vyšších věkových skupin je možné si při odvození generačním pohledu z tabulky povšimnout, že je podíl bezdětných pro generaci většinou nejnižší v roce 2001. Zde může být příčina i v tom, že se za rok 2001 oproti ostatním letům nezjišťovaly hodnoty za živě narozené děti, nýbrž za děti celkem.

Obr. 2: Kohortní bezdětnost v České republice za generace 1958 až 1973



Zdroj: Human Fertility Database, vlastní zpracování

Jak již bylo zmíněno výše, pro aktualizaci údajů ze sčítání lidu je zde uveden obrázek 2 sledující bezdětnost z longitudinálního pohledu.

Mezi generacemi z let 1958 až 1965 se hodnota kohortní bezdětnosti jeví poměrně konstantní a pohybuje se kolem hodnoty šest. V generacích 1966 až 1973 je přes určité výkyvy na obrázku 2 vidět tendence k výraznému růstu kohortní bezdětnosti. Generace 1973, za kterou jsou aktuálně nejnovější dostupná data, dokonce již dosahuje hodnoty deset. Podobný rychlý nárůst kohortní bezdětnosti v posledních sledovatelných kohortách je možné pozorovat i v dalších postsocialistických státech (Hon, Langhamrová, 2019).

Z těchto údajů je jeví, že v roce 2011 ještě nesledovatelná rekuperace prvního pořadí ve vyšším věku skutečně není dostatečná. Podle posledních výzkumů je pravděpodobné, že kohortní bezdětnost nadále poroste a například by pro kohortu žen z roku 1985 mohla v závislosti na zvoleném scénáři, vzrůst na patnácti až dvacetiprocentní podíl (Šprocha a kol., 2015; Hon, 2018a). Na základě odhadu plodnosti odborníky v aktuálně nejnovější projekci Českého statistického úřadu je možné, že následně u generací z devadesátých let by podíl

celoživotně bezdětných mohl opět o trochu poklesnout zhruba k jedenácti procentům (Kurkin, 2019).

Závěr

V Českých zemích lze od sčítání v roce 1930 vypočítat dvě hlavní změny ve věkovém složení bezdětných žen. Za první velkou změnu lze označit pokles podílu bezdětných po druhé světové válce a za druhou naopak jeho nárůst v posledních letech.

Na společenské změny reagovaly změnou věku prvního porodu pochopitelně nejvíce ženy v nižších věkových skupinách a postupně se potom s plynoucím časem začaly projevovat změny v podílu bezdětných žen v celé populaci. Zjednodušeně je možné říci, že první poválečná změna, týkající se celkového poklesu bezdětnosti probíhala od sčítání 1950, až do censu 1980.

Následně zejména s příchodem druhého demografického přechodu lze pozorovat změnu na vyšší hladinu konečné bezdětnosti. Tato druhá změna ještě není ukončena a na jakou úroveň nakonec celoživotní bezdětnost vzroste, zůstává otázkou. Většinou se očekává nárůst zhruba na patnáct až dvacet procent celoživotně bezdětných žen, některé studie následně očekávají třetí změnu ve vývoji úrovně bezdětnosti, kdy by podíl celoživotně bezdětných žen měl začít opět pozvolna klesat. Aktuálně za generaci 1973 je možné poprvé v popisované v časové řadě z Human Fertility Database pozorovat kohortní bezdětnost dosahující úrovně deseti.

Poděkování:

Príspevek vznikl za podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektu „Ekonomika úspěšného stárnutí“ GAČR 19-03984S.

Literatura

ČSÚ. (2018). *Sčítání lidu, domů a bytů*. Praha: Český statistický úřad. Data ČSÚ dostupná po osobním vyžádání v budově Na padesátém 3268/81.

FIALOVÁ, L., ŠPROCHA, B. (2019). *The Population of Czechia and Slovakia in 1918–1945*. Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje. Praha: Český statistický úřad. č. 3/2019. ISSN 1805-2991

HON, F. (2016). *Bezdětnost ve vztahu k rodinnému chování v České republice*. Bakalářská práce. Vysoká škola ekonomická v Praze. Fakulta informatiky a statistiky. Katedra demografie.

HON, F. (2018a). *Narození podle pořadí a bezdětnost v České republice*. In: *Reproduction of Human Capital (RELIK2018)*. Praha: Oeconomica Publishing House. ISBN 978-80-245-2281-4

HON, F. (2018b). *Narození podle pořadí se zaměřením na bezdětnost*. Diplomová práce. Vysoká škola ekonomická v Praze. Fakulta informatiky a statistiky. Katedra demografie.

HON, F., LANGHAMROVÁ, J. (2019). *Births by order and childlessness in the post-socialist countries*. In: *18th Applied Stochastic Models and Data Analysis International Conference (ASMDA)*. Florencie: International Society for the Advancement of Science and Technology

HUMAN FERTILITY DATABASE. (2018). [online]. [cit. 2019-09-25]. Dostupné z: <http://humanfertility.org/>

KURKIN, R. (2013). *Plodnost žen*. Praha: Český statistický úřad. [online]. [cit. 2019-09-12]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/plodnost-zen-sldb-2011-uztz07g0u5>

KURKIN, R. (2019). *Počty narozených dětí by již neměly překročit současné hodnoty*. Statistika&My. Praha: Český statistický úřad. č. 2/2019. ISSN 1804-7149

KYZLINKOVÁ, R., ŠŤASTNÁ, A. (2016). *Reprodukční plány mladých mužů v ČR*. Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje. Praha: Český statistický úřad. č. 2/2016. ISSN 1805-2991

SOBOTKA, T. (2006). *Bezdětnost v České republice*. In: *Životní cyklus (sociologické a demografické perspektivy)*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. ISBN 80-7330-082-6

SOBOTKA, T., ŠŤASTNÁ, A., ZEMAN, K., HAMPLOVÁ, D., KANTOROVÁ, V. (2008). *Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism*. Demographic Research. Special Collection 7. Rostock: Max Planck Institute. č. 19/2008. ISSN 1435-9871

ŠPROCHA, B., ŠÍDLO, L., ŠŤASTNÁ, A. (2015). *Bezdetnosť žien na Slovensku a v Česku vo výsledkoch sčítaní 1991 – 2011 (a jej možný vývoj do budúcnosti)*. Zborník príspevkov z 15. Slovenskej demografickej konferencie. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky. ISBN 978-80-88946-68-7

ŠŤASTNÁ, A., SLABÁ, J., KOCOURKOVÁ, J. (2017). *Plánování, načasování a důvody odkladu narození prvního dítěte v České republice*. Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje. Praha: Český statistický úřad. č. 3/2017. ISSN 1805-2991

VAN DE KAA, D. (1987). *Europe's Second Demographic Transition*. Population Bulletin. Washington: Population Reference Bureau. č. 1/1987. ISSN 0032-468X

Kontakt

Filip Hon

Vysoká škola ekonomická, katedra demografie
nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3
mail: xhonf01@vse.cz